

Etnološka in tehniška dediščina

LUČ

V ŠALEŠKI DOLINI

Doc. dr.

Drago Papler

Električno energijo so v Šaleški dolini začeli pridobivati že konec 19. stoletja. V prvo elektrarno na vodni pogon je mlin na Paki v Velenju leta 1892 preuredil posestnik in gostilničar Skaza iz Pake (danes Selo). Njemu je sledilo še nekaj naprednih gospodarjev. Šoštanj uporablja elektriko od leta 1902. Del naprav sedanje Termoelektrarne Šoštanj stoji celo na prostoru ob Paki, kjer je na prelomu stoletja delala tovarna kleja Agraria.

Z raven Savinjske doline je gotovo Šaleška, ki je od Savinjske ločena po nizkem hribovju, ena najlepših vsega slovenskega Štajerja. Glavni kraj te doline je prijazen trg Šoštanj, ki se na spodnjem koncu razprostira med Pako in vznožjem lokoviških goric in tudi še onstran Pake, kjer stoji pohlevni kolodvor železnice Celje - Velenje ...« (Vošnjak, J., 1982)

SKAZOVA ELEKTRIKA PRVA V ŠALEŠKI DOLINI LETA 1892

V Šaleški dolini je električna luč zasvetila leta 1892, ko je Franc Skaza v svojem mlinu v Velenju montiral dinamo in z elektriko osvetljeval tudi mesto s 180 žarnicami (Kresal, France, 2002).

Šoštanj, industrijsko središče Šaleške doline v 19. stoletju, je bil tudi med prvimi kraji na Slovenskem, kamor so napeljali elektriko, saj so tu električne svetilke zasvetile že leta 1902. Tako je v kraju, ki je bil sicer tedaj gospodarsko veliko bolj razvit kot sosednje Velenje, manjkala le kakšna omemba vredna industrija, ki jo na prelomu stoletij predstavlja Vošnjakova tovarna usnja. Franz Xaver Woschnagg je s svojima sinovoma podjetje dvignil na visok nivo in uspehi so ga vzpodbudili k širitvi in posodobitvi tovarne (Aplinc Miran, 2005, 66).

Pomembna značilnost ali posebnost Šoštanja ob prehodu v 20. stoletje sta bili kar dve usnjarni.

Franz Xaver Woschnagg, lastnik prve, je svoje podjetje povzdignil na industrijski nivo in že žel velike uspehe. Sorodnik, bratranec Ivan Vošnjak, lastnik druge usnjarne, je prav tako skušal držati korak s časom, vendar manj uspešno. Leta 1902 je Ivan Vošnjak pri

▲ Šoštanj, je bilo cvetoče trško središče z eno največjih usnjarn v avstro-ogrski monarhiji, ki je bila v lasti družine Vošnjak in je odločilno prispevala h gospodarskemu razmahu kraja. V ospredju je podružnična cerkev sv. Mohorja in Fortunata, v ozadju desno pa nekdanja župnijska cerkev sv. Mihaela v Družmirju.

svoji tovarni kleja Agrarija zgradil dve manjši elektrarni na vodni in parni pogon, skupne moči 86 kW. Elektrarna je bila namenjena za pogon kemične tovarne in za javno razsvetljavo Šoštanja s 400 žarnicami. Električno napajanje so speljali iz Agrarije ob reki Paki do trga tudi v Woschnaggovo tovarno in naprej čez Pako v tovarniško naselje. Agrarija je bila kombinirana elektrarna in je lahko ob nizkem vodostaju pognala tudi termopogon. Za tiste čase je bil to seveda dosežek tehnike in elektrarna je električno energijo celo prodajala (Krajevna skupnost Šoštanj, Arhiv, Račun za električni tok, Elektrarna Šoštanj, 2.10.1911, Aplinc Miran, 2005).

WOSCHNAGGOVO USNJARSKO PODJETJE

Veliki uspehi so Woschnaggovo usnjarsko podjetje dvignili na visok nivo in vzpodbudili lastnika k širitvi in posodobitvi tovarne. Zaradi novih znanstvenih izumov v elektrotehniki so v tovarni za pogon delovnih strojev vgradili parno turbino s 35 HP in dva parna kotla, moči 50 HP. V tovarniških prostorih so vpeljali parno kurjavo in električni dinamometer za razsvetljavo. Leta 1895 so dozidali novo proizvodno linijo. Kasneje so v tovarni usnja za pogon uporabljali velike elektromotorje, ki so preko transmisij gnali posamezne stroje na oddelkih v proizvodnji. Ta kratki opis podjetja nam pove, da so v razvijajoči se tovarni usnja v zadnjem desetletju 19. stoletja vpeljali veliko novosti, med njimi tudi parni stroj in električni dinamometer ter razsvetljavo.

Ko so Woschnaggi na začetku stoletja posodabljali in širili tovarno, so imeli težave z zagotavljanjem zadostne količine električne energije, zato so razmišljali tudi o drugih možnostih. Tako so leta 1915 zgradili znotraj tovarne večjo elektrarno na parni pogon (znane firme Babkop), moči 368 kW. Ko je propadla tovarna usnja bratranca Ivana Vošnjaka iz Šoštanja, so Woschnaggi prevzeli tudi to tovarno s kombinirano elektrarno in delavci vred. Elektrarna je od leta 1902 reševala šoštanjske potrebe po električni energiji.

Zelo zanimiv poskus, kako tovarni zagotoviti ustrezno količino energije, je bila ideja Woschnaggov o postavitvi hidroelektrarne na reki Paki. Februarja leta 1914 so na Dunaju za naročnika Tovarna usnja Franz Woschnagg Schdnstein izdelali projekt za hidroelektrarno na reki Paki v Penku pri Mešiču. Tri leta kasneje, februarja 1917, je bil projekt na Dunaju potrjen, vendar uresničitve zamisli ni bilo. V tem času so namreč zgradili

◀ Šoštanj leta 2010

termoelektrarno v tovarni usnja, prav gotovo pa je na to vplival tudi razpad avstro-ogrske monarhije.

Pospešen razvoj tovarne je pokazal potrebe po delovni sili, zato so zaposlovali v tovarni že sto delavcev, ki so bili tudi ustrezno zaščitno opremljeni. Trg usnja je zahteval ponovno prilagoditev, zato so leta 1895 dozidali novo proizvodno linijo, s katero so proizvajali fino usnje za sedla, torbice, pohištvo in pasove v različnih barvah. S kvalitetno izdelavo in čistim delom so zdržali konkurenčno primerjavo z izdelki angleške izdelave, tako da so lahko pokrivali domače potrebe. Skupna količina surovin, ki so jih obdelovali v tovarni, je bila 18.000 kož, od tega je bilo 15.000 kosov za sijajno usnje, drugih 3.000 pa za novouvedeno fino obdelavo za »trake« tovarne. Svoje izdelke so uspešno prodajali v Avstriji, Madžarsko, Nemčijo, Francijo, Italijo, Rusijo, Egipt in Turčijo.

O pomenu in velikosti industrije v Šoštanju najboljše priča uvrstitev Woschnaggove tovarne v posebno knjigo, ki je izšla leta 1898 ob petdeseti obletnici vladanja cesarja Franca Jožefa I. Iz nje je razvidno, da je bila Woschnaggova usnjarna pomemben del gospodarstva, saj je drugače ne bi uvrstili v to prestižno knjigo najpomembnejše in največje industrije avstro-ogrske monarhije. Govori

◀ Šoštanj v začetku 20. stoletja. Zgradbe in različni objekti usnjarne ob reki Paki so predstavljale polovico Šoštanja. Danes so ostale samo še stanovanjske poslovne zgradbe ob Glavnem trgu, na preostalem delu pa je industrijska cona in Usnjarski muzej.

Gruss aus Sošterný (Schönstein)

Bezirksgericht

Hauptplatz

▲ Šoštanj z značilnimi zgradbami kot so Mayerjeva vila, šola, sodišče in Glavnim trgom leta 1910.

tudi o tradiciji, saj je takrat tovarna v Šoštanju praznovala že častitljivih 110 let obstoja.

Tudi splošno gledano je industrija prevzela skoraj vso proizvodno obrt, ostala je le rokodelska obrt, ki je izvajala storitvene dejavnosti. Tako so čevljarstva industrija, kot sta Pollak na Vrhniki, Peter Kozina v Trziču, in usnjarne, kot je bila Woschnaggova, zadušile usnjarsko in čevljarstvo obrt (Aplinc Miran, 2005, 63-64).

Čeprav je šlo na eni strani za propad velikega dela obrti, je šlo na drugi strani za razvoj perspektivnih gospodarskih panog in za zaposlovanje. Velika obrt je prerasla v industrijo z uporabo strojev, če je le bilo dovolj kapitala in podjetnih posameznikov. Prav v tem obdobju beležimo vzpon usnjarske industrije v Šoštanju in tudi v Celju. Preden je usnjar-

stvo poniknilo, je vzelo močan zalet in se poskušalo uveljaviti v obliki industrije, vendar so nemile okoliščine preprečile trajen uspeh.

KOMBINIRANA ELEKTRARNA V ŠOŠTANJU 1902

V Šoštanju je od leta 1902 obratovala kombinirana elektrarna na vodni in parni pogon in je Šoštanj z električno energijo oskrbovala vsaj 25 let. To elektrarno so ob tovarni kleja Agrarija postavili Vošnjaki, lastniki usnjarne.

Njena lastnika Ivan in Josip Vošnjak sta za pogon tovarne zgradila električno napravo, sestojčo iz vodne turbine 80 KM in parnega stroja 35 KM. Dinamo, ki ga je poganjala predvsem vodna turbina, po potrebi pa tudi parni stroj, je imel moč 60 kW, napetosti 2 x 150 V. Od leta 1902 so preskrbovali z električnim tokom tudi kraj Šoštanj.

Statistika iz leta 1910 navaja okoli 400 priključenih žarnic in en elektromotor (TZS, 1976, 42-43).

SKAZOVA VODNA ELEKTRARNA NA REKI PAKA 1905

Leta 1905 je Franc Skaza, lastnik žage in valjčnega mlina, vgradil na Paki vodno turbino 16,5 KM, ki jo je obremenil tudi z dinomom 7,8 kW moči, napetosti 230 V. Zgradil je tudi nizkonapetostno omrežje v tedanjem malem Velenju, na katero je bilo, po podatkih iz leta 1910, priključenih 180 žarnic. Leta 1927 je prevzel dobavo električnega toka trgu Velenje tamkajšnji premogovnik, za njim pa že v letu 1932 Kranjske deželne elektrarne (KDE).

Šoštanj je tako rekoč živel od usnjarne in po zaslugi njenih vplivnih lastnikov leta 1911 postal mesto. Usnjarska industrija pa ga je s tedanjim tehnološkim načinom predelave kož ekološko tudi zelo močno obremenjevala.

ELEKTRARNA ZA USNJARSKO INDUSTRIJO V ŠOŠTANJU 1915

Šoštanj je imel v začetku prve svetovne vojne že kar dobro razvito usnjarsko tovarno, ki se je razvila iz obrti, ustanovljene leta 1788. Lastniki usnjarske tovarne Franc Woschnagg in sinovi, d.d. so zgradili leta 1915 lastno TE s parnim strojem 500 KM in generatorjem 500 kVA, 525 V. Za razsvetljava so uporabljali napetost 125 V. Elektrarna je rabila samo za potrebe tovarne (TZS, 1976, 80).

LAPPOVA PARNA STROJA V RUDNIKU VELENJE 1909

V začetku 20. stoletja se je pokazala velika potreba po električni energiji, zato se je takratni lastnik premogovnika Daniel von Lapp odločil, da ob prevažalnem jašku Škale zgradi prvo industrijsko toplotno elektrarno v Šaleški dolini. Kljub temu, da so v tistem obdobju običajno gradili generatorje za pridobivanje enosmernega toka, se je Lapp odločil za generator za pridobivanje izmeničnega toka.

Nad prednostmi električne energije se je kmalu navdušil tudi Daniel von Lapp. Zaradi podatkov o nahajališčih lignita je leta 1885 kupil posest v Šaleški dolini.

Že v stari Avstriji so ugotovili, da je najekonomičneje, če elektrarna stoji blizu tega velenjskega premogovnika, saj je prenos električne energije cenejši od prevoza lignita (Štermenk Emil in Ževart Mojca, 2006, 51).

Ko so leta 1904 začeli poglobljati Glinškov jašek, se je von Lapp odločil, da ob kotlovnici pri jašku naredijo prizidek za elektrarno. Čeprav so takrat običajno gradili generatorje za pridobivanje enosmernega toka, se je odločil za izmeničnega.

Takratni lastnik premogovnika Velenje Daniel Lapp je leta 1909 postavil za potrebe Rudnika lignita manjšo elektrarno: parna stroja po 180 in 110 KM ter generatorja 150 in 135 kVA.

Prvi rezultati elektrifikacije so pokazali obetavno možnost povečanja prodaje velenjskega premoga, še posebej potem, ko so se izjalovili načrti s suho destilacijo in stiskanjem premoga v brikete, ki niso prinesli pričakovanega večjega odjema. V naslednjih letih je zato Lapp nameraval v Pesju zgraditi večjo termoelektrarno z močjo 37 MW, s katero bi oskrboval tudi bolj oddaljene velike porabnike v Celju, Mariboru, Celovcu in Gradcu, vendar je začetek gradnje preprečila njegova smrt leta 1910 (TZS, 1976, 59).

Največji porabnik energije, ki so jo pridobili v tej elektrarni, je bil motor ventilatorja na Glinškovem jašku, a von Lapp je hitro zaslutil, da bi lahko bil poslovno še uspešnejši, če bi namesto lignita ponudil električno energijo.

Po Lappovi smrti so elektrifikacijski načrti v sklopu premogovnika zamrli in tudi njegovi potomci niso imeli večjih načrtov.

Njegovi potomci so imeli premogovnik še do leta 1914, ko so ga prodali avstrijskemu državnemu erarju. Uprava premogovnika

DRUŽBENA ODGOVORNOST, DELAVSKO GIBANJE IN EKOLOŠKI PROBLEMI

Pogostitev delavcev ob obletnici še zdaleč ni bila edina oblika družbene odgovornosti šoštanjskih industrialcev. Prav Woschnaggovi so leta 1915 zgradili prvo večjo elektrarno na parni pogon v Šoštanju in viški elektrike so razsvetljevali šoštanjske domove.

Začeli so graditi delavska stanovanja, v katerih je prebivala skoraj tretjina zaposlenih. V tovarni so delovali gasilsko in nogometno društvo ter pihalna godba. Ugodnost za delavce je bila tudi 'fasnga', paket usnja za dva para čevljev ter obdaritve otrok za božič in veliko noč. Ostarelim in onemoglim delavcem so izplačevali redne mesečne podpore, šoštanjski občini pa podarili ubožnico.

Vir: <https://www.finance.si/314961/Vzpon-in-zaton-najvecje-usnjarne> (2.12.2021)

◀ Šoštanjska usnjarna

se je odločila, da k prvemu parnemu stroju dodajo še nov generator in agregat za pridobivanje izmeničnega toka ter s tem elektrarno modernizirajo. Prvo elektrarno pri velenjskem premogovniku so kar nekajkrat posodobili in povečali njeno moč. Delovala je 24 let do leta 1929, ko je bila dograjena nova elektrarna z močjo 2.000 kW na Starem jašku v Velenju. Občasno je služila kot rezerva in so jo še nekajkrat pognali v primeru motenj v novi elektrarni. ■

◀ Stari jašek velenjskega premogovnika v začetku 20. stoletja

Literatura in viri

- Aplinc Miran. Vošnjaki – industrialci iz Šoštanja. Šoštanj, Zavod za kulturo, 2005.
- Dolničar Boris. Usnjarna je bila gonilo gospodarskega razvoja kraja. Odstrte podobe – Šoštanj. Vzajemnost, Zgodbe, julij 2020. Dostopno: <https://www.vzajemnost.si/clanek/184781/usnjarna-je-bila-gonilo-gospodarskega-razvoja-kraja/> (2.12.2021)
- Krajevna skupnost Šoštanj. Arhiv. Račun za električni tok, Elektrarna Šoštanj, 2.10.1911.
- Kresal France. Struktura slovenskega gospodarstva od 1851 – 1914. Časopis za zgodovino in narodopisje. Review for History and Ethnography. Maribor: Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru, 2002, letnik 73, nova vrsta 38, št. 2 - 3.
- Štermenk Emil, Ževart Mojca. Termoelektrarna Šoštanj, 50 let luči za Slovenijo. Šoštanj: Erico, Termoelektrarna Šoštanj, 2006.
- Damjan Janez, Lazarevič Žarko. Vzpon in zaton največje usnjarne. Manager, maj 2011. Dostopno: <https://www.finance.si/314961/Vzpon-in-zaton-najvecje-usnjarne> (2.12.2021)
- Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1976.
- Vošnjak Josip. Spomini. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.